

نگاهی به

به مناسبت برگزاری کنگره
فاضلین نراقی

آثار علمی - فرهنگی ملا مهدی نراقی

○ سیدعباس میری

معرف واقعی هر کس آثار و نشانه‌های وجودی اوست، ملا مهدی نراقی از دانشورانی است، که این امتیاز را دارد که آثار و تراث علمی بسیاری از او بجا مانده است. در کتابهای تراجم، کتابشناسی‌ها و فهرست نسخه‌های خطی آثار وی را نزدیک به چهل اثر شمرده‌اند، که بیشتر آنها در نوع خود ارزشمند و برخی از آنها بی‌نظیر است و در مجموع تمامی آنها نمایانگر عظمت و جایگاه علمی و اندیشه بلند و جامع‌نگری نراقی است، در این بخش از نوشتار برآنیم براساس دست‌خطی که از (ملا احمد نراقی) فرزند ملا مهدی به جا مانده و در آن بیشتر آثار وی با نام و عنوان آمده و منابع دیگر آثار، نگارشهای نراقی را در موضوعاتی به شرح زیر برشماریم.

فقه و فتوا، اصول فقه، فلسفه و کلام، اخلاق، هیئت و نجوم، حساب و هندسه، ادبیات و شعر و...

شرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

فلسفه و کلام

چهارده بحث است و بزرگان مانند: آقامحمد بینابادی (۱۱۹۷) بر آن حاشیه دارد. و جهت تدریس در دانشکده الهیات برگزیده شده است.

۵. اللمعات العرشیه: این نوشته به مباحث حکمت اشراق پرداخته و در پنج لمعه مطالب را به پایان برده است. کاملترین نسخه آن در فهرست کتابخانه مجلس موجود است.

۶. اللعنة الالهيه في الحكمة المتعاليه: این اثر مختصر شده «اللمعات العرشیه» است و همان پنج لمع را بطور مختصر به این شرح آورده است ۱. وجود و ماهیت ۲. الافاضه ۳. اثبات الواجب و صفاته تعالی ۴. احوال النفس و نشاتها ۵. النبوة ۷. الکلمات الوجیهة: این اثر مختصر اللعنه است، و شامل شش کلمه است، ۱. فی الوجود و الماهیه ۲. اثبات ذاته و صفاته ۳. فی الافاضه ۴. فی المعاد ۵. فی النبوة ۶. فی الامامة ۸. شرح الهیات شفا: این اثر شرحی است بر تمامی متن عبارات الهیات شقای ابوعلی سینا تا بخشی از مقاله دوم در بحث جوهریت جسم.

۱. جامع الافکار: در باب الهیات جزء نخستین آثار نگارش نراقی است. مفصل‌ترین اثر در باب خداشناسی و در نوع خود مانند ندارد. آقابزرگ تهرانی درباره آن می‌نویسد:

«جامع الافکار و ناقدالانظار فی اثبات الواجب تعالی للمولی مهدی بن ابی ذر نراقی، هو اکبر کتاب الف فی اثبات الواجب و صفاته الثبوتیه و السلبیه لم یوجد له نظیر.»

۲. انیس الحكماء: این اثر درباره علوم عقلی و فلسفه نگاشته شده و شامل مباحث امور عامه و طبیعیات است. این کتاب آخرین تألیف مرحوم نراقی است.

۳. انیس الموحدين: در اصول دین به زبان فارسی نگاشته شده است.

۴. قرۃ العیون فی الوجود و الماهیه: این اثر نیز فلسفی است و پیرامون بحث وجود و ماهیت دو بحث اصلی فلسفه نگاشته شد و شامل

حواشی و تعلیقه ملااحمد نراقی موجود است.

۴. انیس التجار: این کتاب درباره مسائل مورد ابتلا بازاریان و کسبه و تجار و بازرگانان به زبان فارسی نگاشته شده است. این کتاب چند مرتبه چاپ شده چاپ اول آن با حاشیه آیت‌الله سید کاظم یزدی در سال ۱۳۱۷ بوده است.

۵. انیس الحجاج: در این اثر مسائل حج، مناسک مورد نیاز و زیارت به زبان فارسی نگاشته شده و جهت استفاده عموم در اختیار مؤمنان قرار گرفته است.

۶. رساله‌ای در عبادات.

۷. رساله صلاة الجمعة در احکام و آداب نماز جمعه.

۸. مناسک مکیه درباره مسائل حج.

اصول فقه

۱. جامعه الاصول: این اثر شامل مباحث اصول فقه است و در سال ۱۱۸۰ هـ. ق نگارش آن پایان یافته است.

۲. تجرید الاصول: این اثر شامل مباحث اصول بطور اختصار است. نراقی نگارش آن را در سال ۱۱۹۰ هـ. ق به پایان برده است. حاج ملااحمد نراقی شرح مبسوطی در هفت جلد بر آن نوشته است.

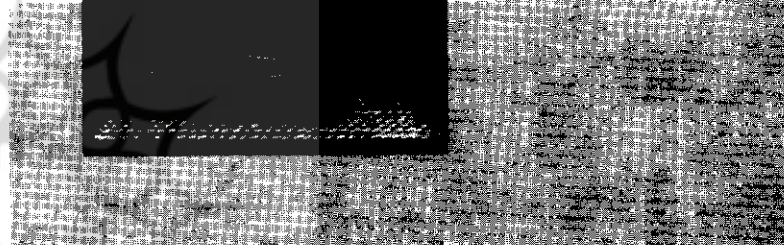
۳. انیس المجتهدین: این اثر در مباحث اصول و تطبیق آن با فروع نگاشته شد و تألیف آن در سال ۱۱۸۶ هـ. ق به پایان رسیده است. این اثر بیشتر به کار مجتهدان می‌آید. آقا بزرگ تهرانی می‌نویسد: رتبه علی مباحث ذوات ابواب و فی کل فصول ذکر بعد کل مسأله اصولیه فرعاً فقهیاً یتفرع علیها

۴. رساله فی الاجماع: این رساله در کربلا در سال ۱۱۷۸ هـ. ق تألیف آن به انجام رسیده است، و در انجمن آثار ملی کاشان نگهداری می‌شود.

اخلاق

۱. جامع السعادات: اثر معروف نراقی در علم اخلاق است که از نگارشهای اخلاقی برجسته دوران اخیر بشمار می‌آید و مورد توجه علماء، بویژه علماء اخلاق بوده و هست از جمله امام خمینی (ره) به آن عنایت خاص داشته و همواره مطالعه آن را به دیگران توصیه می‌نموده‌اند.

۲. جامع المواعظ: این اثر در موضوع پند و اندرزهای انسان‌ساز نگارش یافته است. نراقی هم در سطح عالی کتاب مفید برای دانشمندان و اهل فضل نوشته (جامع السعادات) و هم کتاب در سطح استفاده عموم مردم و این اثر برای جلسات وعظ بسیار مفید است.

محمد طاهر تنکابنی فیلسوف دانشمند درباره آن می‌نویسد: «حاشیه بر الهیات شفا... تمام عبارات متن را نقل نموده و در شرح نهایت دقت نظر به کار برده و در بیان مطالب به اغلب حواشی‌ای که بر این کتاب شریف از سوی علماء اقدمین نگاشته شده نظر داشته ولی ناتمام است».

۹. الشهاب الثاقب: این اثر در موضوع امامت نگاشته شده و انگیزه نگارش آن پاسخ به سخنان بوده است که برخی از اهل سنت درباره مسائل امامت گفته‌اند. و اثری در رد امامت و ولایت نگاشته‌اند. نراقی این اثر را در رد «فاضل بخاری» نگاشته است.

فقه و فتوا

۱. اللوامع: این اثر در فقه استدلالی به طور مفصل نگاشته شده و تنها دو جلد از آن در باب «طهارت» به پایان رسیده است. لوامع در زمان حیات مؤلف و پس از آن همواره مورد توجه و استفاده اهل فضل بوده است.

۲. معتمد الشیعه: این اثر فقهی نیز در فقه استدلالی به گونه مختصر نسبت به «لوامع» نگاشته شده است. شامل کتاب طهارت و مقداری از «صلوات» حج، تجارت و قضا است البته بنا به وصیت ملامهدی نراقی فرزند ایشان (ملااحمد) کتابهای فقهی از جمله این اثر را تکمیل کرده است.

۳. التحفة الرضویه: این اثر در خصوص مسائل ضروری در باب طهارت و نماز به زبان فارسی نگاشته شده است. نسخه خطی آن با

حساب و هندسه

۱. توضیح الاشکال: در شرح تحریر اقلیدس (فارسی)
۲. رساله تحریر اکرثا و ذوسیوس
۳. رساله حساب
۴. رساله عقود انامل

هیئت و نجوم

۱. المستقصى فی علوم الیهیئة: این اثر در دو جلد نگاشته شده است و شامل مباحث هیئت تا بحث اسناد الحركات است از این کتاب مبسوطتر و دقیق‌تر در علم هیئت نگاشته نشده، در این نگارش ادله عقلی را بر هندسه منطبق ساخته است.
۲. کتاب المحصل: اثر کوچکی است در علم هیئت که نراقی آن را با بهترین قلم و بیان بطور مختصر بطور از زوائد و اضافات نگاشته است.
۳. معراج السماء: در علم هیئت و نجوم. ملا احمد نراقی آن را جزء آثار پدرش شمرده و از این اثر جز او را نگاشته نسخه تمام و کاملی بدست نیامده است
۴. حواشی بر مجسطی: از این اثر در المستقصى یاد کرده است.

آثار گونه‌گون

۱. مشکلات العلوم: این اثر شامل مطالب متنوع و گونه‌گون همانند: کشکول شیخ بهایی است. نراقی موضوعات علمی، تاریخی، حدیثی، ریاضی، فنی، معماها، مطالب ذوقی و ادبی، اشعار، و... که همانند گوهر کم‌یاب بوده‌اند از بیم آنکه از بین نرود آنها را یک جا گرد آورده تا میراث ارزشمندی برای دانشمندان، اهل ذوق و ادب و فضل و دانش بجا گذاشته باشد.
۲. محرق القلوب: این اثر در بیان واقعه کربلا و قیام سیدالشهداء، اهداف و آرمانهای حضرت در قالب مجالس سوگواری و وعظ نگاشته شده است. این کتاب اولین اثری است که به هنگام ورود چاپخانه به ایران چاپ و منتشر شده است.
۳. نخبة البیان: این اثر در فن معانی و بیان نگاشته شده است و مباحثی مثل: وجوه تشبیه، استعاره و محسنات بدیعیه را بخوبی پرداخته است و در سال ۱۳۳۵ به اهتمام حسن نراقی چاپ و منتشر شده است.
۴. دیوان طائر قدسی: این اثر بطور مستقل در دست نیست برخی اهل ادب اشعار آن را در آثار خود آورده‌اند. اشعار نراقی به زبان عربی و فارسی سروده شده است و نمایانگر طبع بلند و قریحه و ذوق سرشار او است.

دیوان اشعار

حواشی و تعلیقات بر آثار علماء پیشین.

حاشیه و تعلیقه

یادآوری این نکته لازم است از آنجا که نراقی از توان علمی و استعداد فوق‌العاده و حسن سلیقه در تألیف و تصنیف که موهبتی خاص و استثنایی می‌باشد برخوردار بود. به دیدگاه‌های علمی دیگران نظر داشت و به حاشیه و نقد علمی آثار دیگران پرداخته است.

در برخی آثار دیدگاه خود را در حاشیه اثر به جا نهاد. و با این شیوه کتابهای علمی بسیاری از دانشمندان پیشین را در ضمن مطالعه بر آنها حاشیه و تعلیقه نگاشته است البته این تعلیقات و حواشی به گونه‌ای رساله مستقل در موضوع مورد بحث نگاشته شده بگونه‌ای که به خودی خود جدای از متن کتاب ارزشمند است از این آثار دست نوشته جزوه و او را قی زیادی به جا مانده که برخی در کتابخانه نوه ملامهدی حسن نراقی و برخی اهل دیگر موجود است.

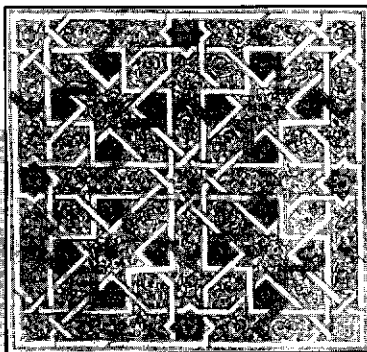
زنوزی تعداد آثاری که نراقی بر آنها حاشیه نوشته است بیش از پنجاه رساله دانسته است.

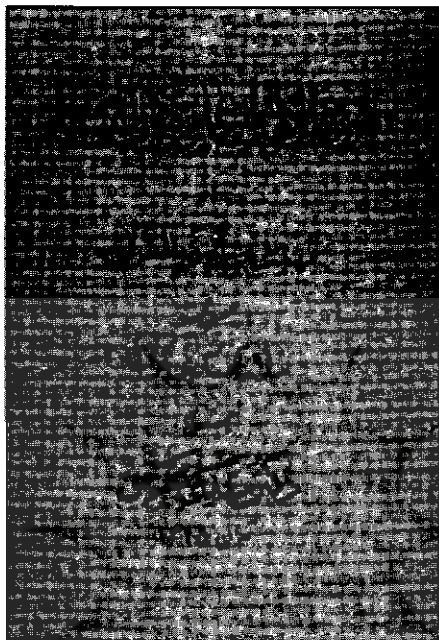
گزیده آثار

از آنجا که نراقی در رشته‌های گوناگون دانش و فنون مهارت داشته و از هنر نویسندگی و ذوق تألیف بهره‌مند بوده است. سعی اش بر آن بوده مطالب علمی مهمی که در تحقیقات و پژوهشها بدان دست می‌یافته به رشته تحریر درآورد. تا همگان از آن استفاده نمایند. از این روی نراقی با جامعیت علمی که داشته است در علوم و فنون و رشته‌های فراوانی آثار متنوع، در سطح و اندازه و محتواهای مختلف به جا نهاده است. که تمامی آنها قابل استفاده برای رشته‌های علمی، و طیف‌های مختلف و اقشار گوناگون است. ولی در میان آثار برخی از برجستگی ویژه‌ای برخوردار است و آنها را جزء نگارشهای ابتکاری بی‌نظیر و کم‌نظیر شمرده‌اند. در این بخش از نوشتار به طور گزینشی برخی از آثاری که بیشتر در جوامع علمی مورد توجه اندیشمندان و فرهیختگان دانش و فن قرار گرفته، معرفی می‌نمائیم.

۱. جامع السعادات

پژوهشگرانی که آثار علمی از جمله «جامع السعادات» نراقی را از

روی دقت و ژرفنگر دیده‌اند آن را بهترین شاهد بر نبوغ مؤلف و شاهکاری در دانش اخلاق دانسته‌اند.

شیخ حبیب آل ابراهیم از پژوهشگران لبنانی در اثری که مجموع آثار برگزیده عالم

اسلام را در رشته‌های گوناگون در آن گرد آورده است وی پس از متون اصلی (قرآن، نهج‌البلاغه، صحیفه سجادیه) هیچ‌ده اثر بی‌نظیر را به عنوان شاهکارهای علمی جامعه اسلامی معرفی کرده. در علوم مختلف در علم اخلاق «جامع‌السعادات» ملامهدی نراقی را اثر ممتاز و برگزیده و مشهور این علم به شمار آورده است. با این که همه آثار نراقی در دست او نبوده و قضاوت او روی جامع‌السعادات انجام گرفته در عین حال در برداشت خود از جامع‌السعادات چنین می‌نویسد:

ترجمه: مثل و مانند این اثر کم و نادر است. با ترتیب گزیده و باب‌بندی نیکو. این اثر در نوع خود تک و در طرح مطالب بی‌همتا است. سالک راه معرفت بی‌نیاز از پیروی از مثل چنین اثری نیست.

آسیب‌شناسی نفس و دستیابی به فضائل و کمالات چیزی است که قرآن و پیشوایان دین بر آن تأکید دارند به پیروی از این جایگاه والا در فرهنگ و آموزه‌های دین عالمان دینی رشته اخلاق اسلامی را به عنوان رشته علمی پی گرفته‌اند. و آثار ارزشمند در این موضوع بجا نهاده‌اند. نراقی در دوره معاصر از دانشوران برجسته‌ای است که شناخت آفات نفس، تزکیه و تطهیر باطن را از واجبات شمرده و آن را مهمترین پیام تعالیم دین و پیشوایان معصوم دانسته و در راه گسترش آن در حوزه‌های دانش و جامعه اثر ابتکاری کم‌نظیری خلق کرده است. در این اثر با سبک و اسلوب کلی دانشمندان پیشین بحث‌های اخلاقی را درباره نفس، انسان،

قوا و غرائز، خیر، سعادت، فضائل، ردایل، پی می‌گیرد و پایه و اساس کتاب را بر سه قوه اصلی عاقله، شهویه و غضبیه، پی می‌ریزد. و بر آن است که همه فضیلتها و پستی‌ها پیوند ناگسستنی با این قوا دارد و هر یک از ردایل

اخلاقی را به غریزه و قوه‌ای از قوا یاد شده مربوط می‌سازد. و آنگاه به شناساندن هر یک از فضایل و ردایل می‌پردازد. و سپس مطالب را با آیات شریفه قرآن و روایات معصومان(ع) مورد تأکید قرار می‌دهد. و در پایان راه معالجه و درمان هر ردیلتی را به شیوه‌ای حکیمانه بیان می‌کند و گاه نصایح و مواعظ سودمندی را یادآور می‌شود. در همه این مباحث و در هر نوع از انواع فضائل، ردایل که به قوا مربوط می‌سازد. نظریه اخلاقی اعتدال، حد وسط و اطراف افراط و تفریط، را مبنا قرار می‌دهد که همان نظریه فلسفی یونان است. لیکن نراقی در شاخ و برگ مباحث و دقت‌های روان‌شناسانه در برگرداندن فضائل و ردایل به قوی نبوغ قابل تحسینی به خرج داده است. و در این بعد بسیار موفق است و ظاهراً در این ابتکار و نوآوری کسی بر او پیشی نجسته است. و خود به این امتیاز چنین اشاره می‌کند:

برشماری فضائل و ردایل و قرار دادن بعضی را تحت بعضی دیگر و اشاره به قوه برانگیزنده آنها چنان که ما به تفصیل بیان کردیم علمای اخلاق متعرض نشده‌اند.

از امتیازات دیگر این اثر به آثار پیشینیان این است که آثار اخلاقی چون: السعاده والاسعاد، تهذیب الاخلاق، اخلاق ناصری و... بیشتر اخلاق را از جنبه عقلی و فلسفی محض بحث کرده‌اند و مباحثی نسبتاً خشک ارائه نموده‌اند. و بیشتر به مباحث تئوری و نظری اخلاق

ولای علمی برخوردار بود پرداختن به حوادث تلخ و شیرین تاریخ اسلام را امری لازم و سودمند برای مسلمانان می‌دانست از این روی دست به نگارش اثری به نام (محرق القلوب) در مورد مهمترین حادثه تاریخی زد. این اثر با دو مقدمه، ابتدا به بیان انگیزه پرداختن به این موضوع اشاره کرده سپس شبهه‌هایی را که در آن زمان در مورد نهضت عاشورا، عزاداری، گریه و تالم و... مطرح بوده به گونه‌ای ساده و روان و روشن پاسخ گفته است. سعی خود را بکار برده است تا مردم مسلمان را با فلسفه عاشورا، قیام حسینی آشنا سازد. و راه مبارزه با کفر و منکرات را در جوامع اسلامی به آنان نشان دهد و عزاداری با معرفت، و هدفمند را به مردم بیاموزد.

در آغاز کتاب به این موضوع این گونه خوانندگان را توجه می‌دهد: چون بعضی ضعفاء العقول در امثال این مقال و این مقامات در بعضی اوقات تشکیک می‌کنند. و این باعث ضعف یقین و سبب قلت رقت ایشان می‌شود. ناچار چند کلمه در این باب مذکور نمودیم تا دوستان و شیعیان خاندان اهل بیت (ع) بتحقیق بدانند که هر که تالم او در این مصیبت زیادت و گریه و زاری او در این محنت افزونتر است اتحاد او به سیدالشهدا (ع) بیشتر و وصولش به شفاعت عظمی نزدیکتر است.» سپس به مسائل تاریخی، جریانهای تلخ حادثه عاشورا همراه با مرثی‌های عربی فصیح، و مواظظ و پندهای سودمند و بیان مطالب مورد توجه و استفاده می‌پردازد.

با همه خوبیهای اثر برخی کاستی‌ها در آن دیده می‌شود که شاید به خاطر جو احساسی حاکم بر این گونه مسائل به عالمی برجسته مثل نراقی میان ن داده که مطالب را سنجیده‌تر و جامع‌تر ببیند و مسأله را از زاویه‌های مختلف بررسی و تحلیل نماید. از این روی برخی مطالب سست و بی‌اساس، در لابلای صفحات به چشم می‌خورد که شایسته دانشمندی مثل نراقی نیست و برخی را به انتقاد از این اثر واداشته است. از جمله تنکابنی در این باره می‌نویسد:

بسیاری از اخبار آن کتاب را اعتمادی نیست و از اخبار ضعاف بلکه مظنون الکذب و یا مقطوع الکذب است و... مانند این که نوشته است که حضرت امام حسن (ع) به این نحو مسموم کرده‌اند که سم در آب داخل کردند و آن جناب نوشید و شهید شد و این غلط مشهور است زیرا که اخبار از آن خالی است و آنچه مشهور در اخبار است این که سم را در شیر داخل کردند...»

البته برخی احتمال داده‌اند، چون این اثر در دوران جوانی و جزء نخستین آثار قلمی نراقی محسوب می‌شود و در زمان پختگی نگاشته نشده از این جهت در آن مطالب سست یافت می‌شود.

مطالعه و بررسی کتاب «محرق القلوب» انسان را به یاد تحلیل و برداشت پیشینیان از نهضت حسینی و تلقی آنان از این حادثه می‌اندازد.

پرداخته‌اند. آثاری چون: احیاء علوم‌الدین، کیمیای سعادت، محجة البیضاء و... بیشتر به جنبه نقلی و متون اسلامی توجه داشته‌اند. اما برجستگی جامع السعادات در این است که هر دو ویژگی یاد شده آثار پیشینیان را در خود دارد و به مباحث اخلاقی بطور جامع نگریسته است و از دیدگاه عقل هم وحی و دیدگاههای حکما و بزرگان به خوبی بهره برده است. از طرفی کسانی که درباره سیر فرهنگ، در ایران در دوران معاصر بویژه در رشته تعلیم و تربیت به پژوهش پرداخته‌اند. بر این باورند که یکی از آثاری که در فرهنگ جامعه اسلامی، تأثیر ژرف گذاشته و توانسته زیربنای فرهنگ و معنویت را در جامعه سامان دهد، اثر ارزشمند «جامع‌السعادات» نراقی بوده است، بخاطر مطالب نظری، علمی مربوط به تعلیم و تربیت نفوس و انسان‌سازی. با بهره‌گیری از آیات قرآن و گفتار پیشوایان دین و چاشنی حکمت و عرفان، به فرهنگ دینی و اخلاقی و آداب مذهبی حیات نوینی بخشیده است و این امتیازات و جز اینها بوده است که برخی را بر آن داشته که درباره آن چنین اظهار نظر کنند.

«این کتاب از آثار جاویدان در علم اخلاق است»

البته با همه برجستگی‌هایی که در این اثر بچشم می‌خورد و آن را اثر علمی جاویدان ساخته ولی بدور از نقص نیست که به گوشه‌ای از آن اشاره می‌کنیم.

کاستی‌ها

جامع‌السعادات از نظر ادبی خیلی برجسته نیست در عین حال که در دوره پیش از نراقی نگارشهای فلسفی در مکتب اشراق با بیان و اسلوب ادبی قوی و مطلوبی به ظهور رسیده مثل نوشته‌های میرداماد و شاگردش ملاصدرا و... ولی جامع‌السعادات از این نظر جایگاهی ندارد. بلکه از متن عبارتهای آثار اخلاقی دیگران اقتباس فراوان کرده است. البته این شیوه اقتباس در گذشته امر رایج و معمول بوده است. بگونه‌ای که گویی کتابهای آنان در میان دانشمندان مشاع و مشترک بوده است.

و از جمله اموری که در «جامع‌السعادات» جای نقد و بررسی دارد. تکیه نراقی بر احادیث مرسل و بدون سند است. مؤلف از هر روایتی که در جوامع روایی آمده استفاده کرده بدون این که به صحت و سقم سند و مدرک آن اشاره‌ای کرده باشد. حتی بسیاری از روایات را به جای این که از منابع اصلی نقل نماید از «احیاء‌العلوم» مستقیم نقل کرده است و نیز بر منابع روایی که نزد دانشمندان مورد تردید و شبهه است مثل «جامع‌الاخبار مصباح الشریعه» اعتماد کرده است و این گونه کاستی‌ها مقلداری از وزن علمی اثر کم کرده است.

۲. محرق القلوب

از موضوعهایی که برخی دانشمندان بویژه شخصیت‌های علمی تحقیق و نگارش درباره آن دون شأن علمی خود می‌دانند، نقل و تحلیل و بررسی مسائل تاریخ اسلام است. ملا مهدی نراقی با اینکه از جایگاه

نظری و انباشتن ذهن با اصطلاحات علمی تکیه دارد و کلاسهای درس کاربردی کمتر معمول است. نراقی از دانشورانی است که به سهم خود این کاستی را احساس کرده و برای جبران آن در آثار علمی آموزشی که برای رشته‌های تخصصی نگاشته است، سعی کرده مسائل نظری و تئوریک را در عمل با مثال و نمونه، عینی نماید. از جمله در اثر ارزشمند «انیس المجتهدین» تلاش کرده وقتی اصلی از اصول را که مبنای مسائل و فتوا است مطرح می‌کند و به نتیجه می‌رسد آن را روی فروعی از فروع فقهی پیاده کند تا دانشجوی از این طریق با چگونگی ورود و تحلیل و بحث رد فروع بر اصل و کیفیت استدلال و... آشنا شود. و با ممارست به مرتبه استنباط دست یابد! این شیوه مسلماً زودتر به ثمردهی می‌رسد و مجتهدپرور است. نراقی چگونگی پی‌گیری مباحث را در این اثر چنین تشریح می‌کند:

واشیر فی کل اصل الی مسأله فرعیة یتفرع علیه لیحصل بذلک الوقوف علی کیفیت التفریع
در هر اصلی از اصول اشاره به مسأله فرعی دارد. و فرع را به اصل برمی‌گرداند. تا بدین وسیله دانش‌پژوهان بر چگونگی استنباط احکام ممارست پیدا نمایند.

۴. انیس الحکما

نراقی این اثر را برای اهل معقول و متخصصان در رشته فلسفه نگاشته است و شامل امور عامه و قسمتی از طبیعیات است و از آنجا که جزء آخرین آثار نراقی به شمار می‌آید مباحث به پایان نرسیده است. نراقی در این نوشته سعی کرده مطالب را به طور جامع و کامل گردآوری نماید و نیاز علمی دانش‌پژوهان فلسفه را برآورده سازد.

۵. انیس الموحدین

در این اثر نراقی به زبان فارسی ساده برای عموم مسلمانان اصول دین را به گونه‌ای روشن بیان کرده و مؤمنان را با جهان بینی اسلامی آشنا ساخته است. این اثر چند مرتبه با مقدمه و تعلیقه شهید محراب قاضی طباطبایی و اخیراً با پیش‌گفتار و تصحیح استاد حسن‌زاده آملی به چاپ رسیده است.

۶. انیس التجار

این اثر را نراقی به صورت کاربردی در باب مسائل مورد نیاز تاجران و کاسبان نگاشته است و از آنجا که اثر مورد استفاده و بجا بوده است در زمان حیات و پس از فوت نراقی مورد استفاده بازرگانان و تجار مسلمان بوده است. نراقی احکام شرعی داد و ستد را در این کتاب به گونه‌ای روشن و آسان یادآور شده است بخاطر جایگاه مهم این اثر از سوی محدث قمی (شیخ عباس قمی) بطور گزیده در عراق چاپ و منتشر شده است و نیز از سوی سه تن از مراجع برجسته مورد توجه قرار گرفته و بر آن حاشیه نگاشته‌اند:

چاپ اول با حاشیه آیت‌الله سید محمد کاظم یزدی (۱۳۱۷ هـ. ق.) -

چاپ دوم با حاشیه سید محمد کاظم یزدی و سید اسماعیل صدر

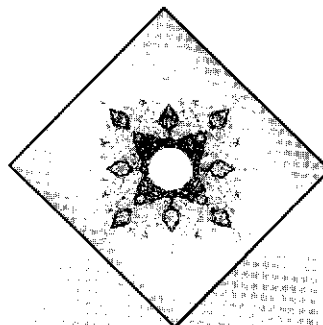
که با توجه به بیداری جوامع اسلامی و تحلیلهای دقیق و ژرف در این حادثه برخی مطالب این اثر قابل طرح در مجامع نیست. گرچه از نکات دقیق و ظریف و مواعظ و پندهای سودمند که مایه از مقام علمی نراقی می‌گیرد برخوردار است.

نگارشهای آموزشی

ملا مهدی نراقی از ویژگیهایی که در کمتر عالمان دینی به چشم می‌خورد برخوردار است یکی از مهمترین ویژگیهای او این است که در همه سطوح و ابعاد علمی، فرهنگی فعالیت نموده است. بطور معمول علماء در دوره‌های اخیر وقتی در یک یا دو رشته علمی غور می‌کنند و به تخصص می‌رسند. زبان مخاطبان، برخورد آنان با یک سطح از جامعه است. بیشتر با قشر فرهیخته، دانشور، دانشجوی و اهل بحث و پژوهش حشر و نشر دارند. و سایر لایه‌های جامعه و اقشار و طبقات را نه تنها فراموش می‌کنند، گاه آنان را در شمار مخاطبان خود نمی‌آورند و به خود اجازه نمی‌دهند وقت برای سطح و لایه پایین‌تر جامعه صرف کنند. نراقی از دانشورانی است که با نگاه جامع خود به همه طبقات و نیازهای آنان توجه داشته و براساس نیاز و ضرورت به تلاش علمی و فرهنگی اقدام می‌کرده بویژه در نگارشهای به جز آثاری که به زبان فارسی در بیان مسائل شرعی، معارف دینی، برای عموم مردم مسلمان ارائه نمود. نگارشهای آموزشی ویژه تاجران، حجاج، عموم مردم، مجتهدان، حکما و فلاسفه و... عرضه کرده است.

۳. انیس المجتهدین

در آموزش‌های امروزه بویژه در کشورهای توسعه یافته بیشتر روی کارهای عملی، تجربی و عینی تکیه می‌شود. در کلاس گیاه‌شناسی، زمین‌شناسی، حیوان‌شناسی، پزشکی و... بیشتر از آن که ذهن دانشجوی را با اصطلاحات انباشته نمایند و به کار تئوریک پردازند به کار عملی اهتمام می‌ورزند. سعی دارند آنچه در تئوری می‌آموزند در تجربه و عمل تطبیق نمایند. تا درس برای دانشجوی به صورت ملموس و عینی و تحقیقی تجربه شود. این شیوه آموزش در کشورهای در حال توسعه و نیمه پیشرفته در حال انجام است که امر بسیار مطلوب و مبارکی است. متأسفانه حوزه‌های علمی در این زمینه پس مانده، و بیشتر در شیوه آموزش روی مطالب

(۱۳۲۹ هـ. ق.)

چاپ سوم با حاشیه سید محمد کاظم یزدی و شیخ عبدالکریم حائری (۱۳۴۹ هـ. ق) منتشر شده است.

۷. انیس الحجاج

این نوشته در مورد مسائل حج و زیارت مراقد شریف پیامبر(ص) و ائمه اطهار(ع) نگارش یافته است. نراقی در این کتاب مناسک حج، احکام واجب، محرمات، مستحبات و مکروهات که مورد نیاز زائران بیت‌الله الحرام است بگونه‌ای روشن و آسان در اختیار آنان گذاشته است و آنچه در زیارت عتبات زائران مراقد الائمه(ع) از زیارت‌های وارده و آداب زیارت و... را که مورد نیاز است برای استفاده آورده است.

۸. المستقصى

محقق نراقی نخستین دانشمند ایرانی است که در پاره‌ای از مباحث علمی از جمله: ریاضی، هندسه بویژه هیئت و فلک‌شناسی، به دیدگاهها و پژوهشهای دانشمندان فرنگ، اختراعات و اکتشافات جدید آشنا بود. در آثار علمی خود به آنها اشاره و گاه تصریح دارد. از باب نمونه در موضوع حرکت وضعی زمین به دیدگاههای علمای فرنگ تصریح می‌کند و بر آن است که عموم آنان معتقد به حرکت وضعی زمین می‌باشند. این مطلب را در گفتاری ویژه در «المستقصى» پرداخته است.

المستقصى اثر مفصلی است در باب دانش هیئت و فلک‌شناسی. شامل مقدمه و چهار باب در مقدمه پس از تعریف هیئت مبادی هندسه علم هیئت که دو بخش است. تعاریفات و مسائل نخست تعاریفات که تعداد آن را با رقم هندسه به سی و یک عدد رسانده پس از آن مبادی طبیعی در دو بخش تعاریفات و مسائل را پی می‌گیرد.

مفصل‌ترین باب المستقصى، «باب اسناد بعض الحركات المختلفة الروية الى اصول تقتضى تشابها في انفسها» در این باب نراقی قدرت علمی خود را به خوبی اظهار کرده و آراء پژوهشگران پیشین مانند: قطب‌الدین شیرازی و امثال وی را نقادی کرده است. ابتدا اصول اختلاف را به صورت کلی مطرح کرده و سپس به بحث درباره هر یک جداگانه پرداخته است و در ضمن بیان اصول، و دقت‌های علمی دقیق و ارزشمند، اصول اختراعی قطب‌الدین شیرازی، تحقیقات نظام نیشابوری را نیز نقد و بررسی می‌کند. این اثر که از شاهکارهای علمی نراقی است پیش از پایان تقسیم باب اسناد حرکات ناتمام مانده است.

۹. توضیح الاشکال

در این کتاب «توضیح الاشکال» رسم‌های هندسی به زبان فارسی روان و قابل فهم، ترجمه و تبیین شده است. متن اثر هندسه اقلیدس است که اثر یونانی معروفی است که ابتداء به عربی و سپس به فارسی برگردانده شده است.

نراقی در پیش گفتار و خطبه کتاب اشاره به تلاش علمی که روی

این اثر انجام داده می‌کنند و چنین برمی‌آید که بیشترین کار خود را روی بیان منظور و شرح محتوای کتاب گذاشته است. ولی تنها به این بسنده نکرده مطالب علمی و توضیحات سودمندی بر آن افزوده است که اثر را حیات مجدد بخشیده است. توضیحاتی درباره سوابق تاریخی اصول هندسه اقلیدس از یونان به عربی داده است از جمله می‌گوید:

خواجه نصیرالدین طوسی آن را با اضافات و تحقیقاتی از خود تحریر و تهذیب نمود سپس که ملا قطب‌الدین علامه شیرازی متن اصلی کتاب اقلیدس را بدون تحقیقاتی که خواجه نصیر به عمل آورده بود به فارسی نقل کرده ترجمه آن چندان مطبوع خاطر علاقه‌مندان به مطالعه این علم واقع نگردید.

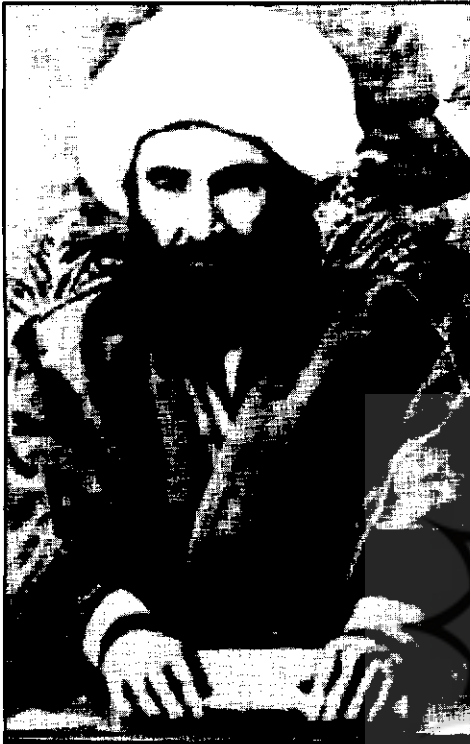
نراقی به خاطر گنجاندن بسیاری از اصطلاحات علمی، ریاضی و هندسی در عبارتهای مناسب و سنجیده ادبی فصیح و بلیغ و رعایت براعت استهلال اثر را بگونه‌ای رونق بخشید که می‌توان آن را نمونه‌ای از شاهکارهای کم‌نظیر و علمی ادبی در فارسی دانست. نراقی درباره کاری که روی این اثر انجام داده است می‌نویسد:

این بی‌بضاعت را بخاطر رسید که آن را به زبان فارسی نقل نماید و اشکالات او را توضیح کند و بعضی از فوائد که از بعضی کتب و حواشی استنباط شده است به آن ضم نماید... و طریقه حقیر در این کتاب آن است که اقتصار بر ترجمه کردن عبارت لفظ به لفظ نمی‌کنم بلکه اصل دعوی و برهان چه از اصل کتاب و چه از بیانات خواجه به نحوی که حق بیان باشد و اغلاق در آن نباشد مذکور می‌نمایم.

با آن که نراقی در مقدمه کتاب را شامل هفده گفتار معرفی کرده ولی در نسخه‌های موجود کتاب توضیح الاشکال بیش از شش مقاله ندارد.

پی‌نوشت‌ها:

۱. «اللزیه» آقا بزرگ تهرانی ج ۵/ ۴۱.
۲. «همان مدرک» ج ۲/ ۴۶۴.
۳. مقدمه «شرح الهیات شفاء» ۵۰.
۴. مقدمه «لمعه الهیه» / ۲۰.
۵. مقدمه «جامع السعادات»
۶. مقدمه «لمعه الهیه» / ۲۱.
۷. مقدمه «محرق القلوب» ملامهدی نراقی / ۷.
۸. «قصص العلما» تنکابنی/ ۱۳۳ علمیه اسلامیة.
۹. مقدمه «انیس المجتهدین» ملا مهدی نراقی.
۱۰. مقدمه «شرح الهیات شفاء».
۱۱. «منادی اخلاق» / ۶۱.
۱۲. «فهرست کتابخانه سپهسالار» ج ۳/ ۵۲۷ شماره / ۸۴۰.

فقه و فتوا

۱. مستند الشیعه فی احکام الشریعه: شده و شامل ابواب طهارت و عبادات (نماز، روزه، خمس، زکات، حج) تجارت، خوردنیها و نوشیدنیها، صید و ذبایح و بیع می‌باشد. نراقی آن را ده سال پیش از وفات نگاشته است. اخیراً مؤسسه آل‌البیت به صورت نفیسی آن را در ۲۰ جلد چاپ کرده است.
۲. عوائد الایام فی امهات ادلة الاحکام: این کتاب درباره قواعد عمده فقه و اصول و موضوعات مربوط به آن نگاشته شده و دارای هشتاد و هشت مقاله موضوع پرفایده است این اثر در ایران چاپهای متعددی دارد. از آنها با حاشیه شیخ انصاری است و اخیراً دفتر تبلیغات حوزه خراسان آن را به صورت زیبایی چاپ کرده است.
۳. القضاء والشهادات: این اثر ویژه موضوع قضاوت و شهادت است. نسخه‌ای از آن را آقابزرگ در کتابخانه مدرسه «باقریه» در مشهد مقدس دیده است ولی تاکنون به چاپ نرسیده است.^۱
۴. وسیلة النجاة: فقه فارسی، عربی در دو جلد به درخواست فتح‌علی‌شاه قاجار نوشته شده است و در آن مسائل دینی بویژه وظایف شرعی و شخصی شاه و فروعات مسائل مورد ابتلاء آمده است.
۵. خلاصة المسائل: فقه فارسی به بیان ساده به مباحث و مسائل

به مناسبت برگزاری کنگره
فاضلین نراقی

نگاهی به

آثار علمی - فرهنگی ملا احمد نراقی

○ سیدعباس میری

ملا احمد نراقی عمری با علاقه شدید به کتاب، مطالعه، پژوهش و اندیشه گذراند. از لحظه لحظه‌های زمان به سود کاروان دانش و معرفت استفاده کرد. سخت‌کوشی او در این راه محصول گرانبار علمی را برجا نهاد. آثار بجامانده از نراقی به تنوع دانشها، فنون و تخصصهای وی پیوند دارد. همانگونه که ذوابعاد و ذوفنون بوده و در رشته‌های علمی گوناگون صاحب نظر و متخصص بوده است آثار وی نیز در تخصصهای گوناگون، متنوع و برخوردار از ادبیات نیرومند همراه با سادگی و روانی تالیف شده است. خوانندگاری در «روضات الجنات» درباره گسترده دانش و کثرت تنوع آثار و شیوایی آن چنین اظهار نظر می‌کند: مجتهدی جامع بود و از اکثر علوم بویژه اصول، فقه، ریاضی، نجوم بهره کامل و کافی داشت. آثار بسیاری از خود به یادگار گذارده و تصنیفات و تالیفات او به کتابهای دیگران برتری یافته و در کمال شیوایی و ارزندگی بوده...»^۲

آثار علمی نراقی را حدود ۳۵ کتاب، رساله و... شمرده‌اند که پاره‌ای از آنها شرح، تکمیلی، حاشیه بر آثار پدر است. که در موضوعهایی چون: فقه و فتوا، اصول فقه، فلسفه و حکمت، هیئت و نجوم، ریاضی و هندسه، شعر و ادب و نگارشهای متفرقه دیگر ارائه شده است.

۱. بحث ظن
  ۲. حجیت خبر واحد
  ۳. مباحث الفاظ
  ۴. حکم خبرین متعارضین
- نگارش این اثر در سال ۱۲۱۷ هـ. ق به پایان رسیده است.^{۱۱}
۴. عین الاصول: این کتاب اصول را ملاحمدنراقی در جوانی در حدود بیست و سه سالگی به زبان عربی نگاشته است و نخستین اثر ملاحمد در علم اصول است نگارش آن را در سال ۱۲۰۸ هـ. ق به پایان آورده است.
۵. مفتاح الاحکام: این اثر اصولی در سه باب تنظیم شده است. ۱. ادله احکام، ۲. فی مایحتاج الیه فی استخراج الاحکام، ۳. فی علاج التعارض، در هر بابی با مقدمه شروع کرده و با خاتمه تمام کرده است.^{۱۲}
۶. رساله‌ای در اجتماع امر و نهی^{۱۳}
۷. رساله‌ای در حجیة مظنه: برخی از منابع آن را بدون هیچ توضیحی جزو آثار ملاحمد نراقی شمرده‌اند، آقابزرگ تهرانی نیز این رساله را منسوب به ملاحمد نراقی دانسته است.

ریاضیات و نجوم

۱. شرح رساله فی الحساب: متن این اثر از پدر (ملاحمدی نراقی) است.^{۱۴}

- طهارت و صلاة پرداخته است.^۲
۶. تذکرة الاحباب: این اثر در فقه فارسی است همانگونه که در مقدمه آن تصریح شده در تکمیل کتاب «تحفة الرضویه» پدر (ملاحمدی نراقی) نگاشته شده و شامل مسائل روزه، زکات و خمس است.^۲
۷. رساله عملیه: این اثر به زبان فارسی در باب عبادات نگاشته شده است.^۵
۸. هدایة الشیعه: رساله‌ای است در فقه به طریقه موجز و اختصار. نراقی آن را ۱۳ رمضان ۱۲۳۴ به پایان برده است.^۶
۹. رساله‌ای در عبادات: این اثر را آقابزرگ بجز رساله عملیه دانسته و آن را بطور مستقل آورده است.^۷
۱۰. اطعمه و اشربه: رساله‌ای به زبان فارسی در باب خوردنیها و آشامیدنیها است.^۸
۱۱. رساله فی منجزات المریض: این رساله درباره داد و ستدهای ناقل اموال و املاک در مرض منجز به موت است. نراقی آن را در سال ۱۲۱۰ هـ. ق به پایان برده است.
۱۲. رساله در شرح حدیث (جسدالمیت و انه لاتبلی طینته)^۹
۱۳. مناسک حج: این رساله مشتمل بر اعمال، آداب ظاهری حج (دعاها، زیارتها...) و اسرار باطنی حج است که به زبان فارسی برای استفاده مسلمانان نگاشته شده است.

۱۴. رسائل و مسائل: این کتاب به فارسی نگاشته شده و در آن به مسائل بسیاری در موضوعات گوناگون پرداخته شده است بخش اول این اثر در پاسخ به فروع شرعی است که فتحعلی‌شاه قاجار و دیگران پرسیده‌اند و مرحوم نراقی پاسخ گفته و به صورت پرسش و پاسخ بسیار زیبا و خواندنی و جذاب تدوین شده است. بخش دوم اثر به حل برخی مسائل مهم فقهی، اعتقادی و حدیثی، رجالی و اصولی پرداخته و در آن چند رساله آمده است این اثر بسیار نفیس و علمی و سودمند اخیراً از سوی کنگره فاضلین نراقی در سه جلد چاپ شده است

اصول فقه

۱. مناهج الاحکام والاصول: این اثر به‌گونه مفصل به مباحث اصول پرداخته و در دو جلد اول درباره مباحث الفاظ و جلد دوم در ادله شرعی نگاشته شده است. در تهران در سال ۱۲۶۹ هـ. ق چاپ و منتشر شده است.
۲. شرح تجریدالاصول: متن تجریدالاصول از پدر (ملاحمدی نراقی) است و تمام مباحث اصول فقه را دربردارد، ملاحمد نراقی «تجریدالاصول» را در هفت جلد شرح کرده است و نگارش آن را در سال ۱۲۲۲ هـ. ق به پایان برده است.
۳. اساس الاحکام فی تنقیح عدمة مسائل الاصول بالاحکام: این اثر در علم اصول نگاشته شده و شامل چهار موضوع اساسی علم اصول است.

۲. **مشکلات العلوم**: این نوشته به جز «خزائن» و «مشکلات العلوم» پدر است. و ظاهراً در تکمیل کتاب «مشکلات العلوم» پدر نگاشته شده است. به این مطلب صاحب روضات الجنات اشاره کرده ولی گفته است نسخه‌ای از آن در دسترس نیست،^{۳۳}

۳. **رسالة الاجازات**: این رساله شامل اجازه‌هایی است که ملاحمد نراقی به شاگردانش و اجازه‌های مشایخ ملاحمد به وی می‌باشد. آقابرگز در کتاب «الذریعه» برخی از اجازات نراقی را به عنوان کتابی مستقل آورده است که از ذکر آن خودداری می‌شود.^{۳۴}

۴. **تفسیر قرآن**: برخی از بزرگان از اصحاب تراجم مثل مرحوم سیدمحسن امین در اعیان‌الشیعه، کتاب تفسیر را نیز از تالیفات مرحوم ملاحمد نراقی شمرده‌اند.^{۳۵}

۵. **سیف‌الامه و برهان‌المله فی النبوة**: کتاب فارسی در رد شخصی به نام «هانری مارتین» معروف به یادری است وی شبهاتی در دین اسلام بویژه نسبت به نبوت و... القا کرده است. ملاحمد نراقی در پاسخ به شبهات افکنی‌های او این اثر را نگاشت.

نوآوری در آثار

ارزش کار علمی نراقی بیشتر به ابتکارات علمی و ارائه مطالب، به بیان و زبان ساده و نو بویژه در نگارش آثار فارسی است وی برای ایجاد فرهنگ دینی در میان توده مردم بیشترین سعی و تلاش کرد و از زاویه‌ای که کمتر علماء رفته‌اند به سراغ اسلام و به میان عموم مسلمانان رفته است.

از این روی معرفی آثار ایشان بخاطر آگاهی جامعه علمی و عموم مسلمانان امر ضروری و سودمندی به نظر می‌رسد از آنجا که معرفی تمامی آثار نراقی (که به طور خلاصه اشاره شد) حتی به گونه‌ای گذرا در این مقاله نمی‌گنجد بر آن شدیم بطور گزینشی برخی آثار که از جهاتی ممتاز و برجستگی دارد و در آنها ابتکار و خلاقیت به کار رفته است و از جهت شکل بیان و زبان و قلم و محتوای علمی و کارآمدی مورد توجه دانشمندان و علما و عموم مسلمانان بوده و در فرهنگ‌سازی گسترش اخلاق، تربیت، احکام و شریعت و شعر و ادب نقش داشته و دارد و به روحیه نشاط و طراوت در محیط‌های علمی یاری رسانده است اشاره‌ای داشته باشیم.

برخی آثار نراقی همچون قله است و بخاطر ویژگیهای فراوان نظر دانشمندان را به خودجذب کرده است، که بطور گزینشی به قدر گنجایش مقال به معرفی آنها می‌پردازیم.

آثاری که نراقی در فقه و فتوا و دانشهای پیش‌نیاز استنباط احکام شرع نگاشته بسیارند، برخی از آنها که نظر دانشمندان و اهل فن را به خود جلب کرده و از آن به عنوان اثر بلینی یاد کرده‌اند، چند اثر است که به طور

۲. **حاشیه اکرثاؤ دوسیوس**: متن این اثر از یکی از ریاضی‌دانان یونان به نام تاودوسیوس است که در قرن اول میلادی می‌زیسته و آثاری در حساب و هندسه از خود بجا گذاشته است کتاب «لاکر» از تالیفات اوست که در سه مقاله نوشته شده و از بهترین کتابهای متوسط بین کتاب «اقلیدس» و «مجسطی» است که به عربی ترجمه شده است.^{۳۸}

۳. **المحصل فی الهیئته**: اصل این اثر از پدر (ملا مهدی نراقی) است که ملاحمد بر آن شرح نگاشته است.^{۳۹}

اخلاق و مواعظ (آداب)

۱. **معراج السعاده**: این اثر ترجمه گونه‌ای است از کتاب ارزشمند «جامع‌السعادات» ملا مهدی نراقی (پدر) که به زبان فارسی روان و ساده و سهل‌التناول برگردانده و تلخیص شده و به فتحعلی‌شاه قاجار هدیه شده است و نگارنده اظهار امیدواری کرده است که این اثر مورد نظر شاه قرار گیرد و عموم مردم از آن بهره‌مند گردند.

۲. **جامع‌المواعظ**^{۴۰}
 ۳. **المقامات العلیه: در اخلاق عملی**^{۴۱}

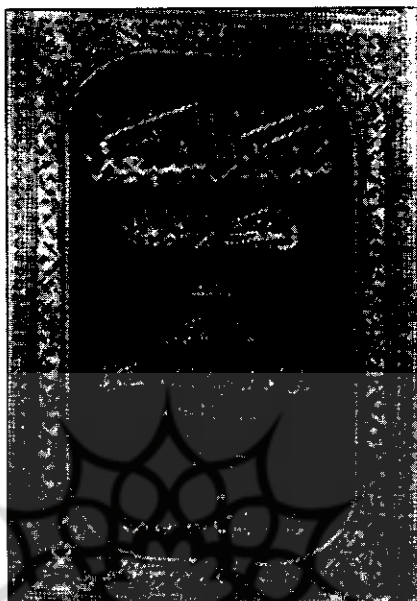
ادبیات و شعر

۱. **دیوان شعر فارسی**: معروف به «طاق‌دیس» که به شیوه مثنوی سروده شده و در این اشعار صفاتی تخلص وی است.

۲. **دیوان صفایی نراقی**: این دیوان حاوی آن دسته از سروده‌های نراقی است که در مثنوی «طاق‌دیس» نیامده و دیوان مستقلی است. ولی برخی منابع به اشتباه این اثر را با «طاق‌دیس» یکی شمرده‌اند. این اثر که از دید اصحاب تراجم مخفی مانده دیوان یزرگی است که شامل اشعار عاشقانه، عارفانه ملای نراقی می‌باشد متأسفانه نسخه خطی آن در دسترس نیست. رضاقلی‌خان هدایت، در دو اثر خویش «مجمع‌الفصحاء» و «ریاض‌العراقین» حدود صد بیت از ابیات دیوان نراقی را به صورت پراکنده و در قالب‌های مختلف شعری آورده است و در تذکره‌الفصحاء می‌نویسد که دیوان اشعار ملاحمد به نظر او رسیده است.

گونه‌گون آثار

۱. **خزائن**: این کتاب به منزله پایانه کتاب «مشکلات العلوم» پدر (ملا مهدی نراقی) تدوین شده و شامل مطالب مهم در زمینه‌های گوناگون لغت، فقه، تفسیر، حدیث، تاریخ، هیئت و نجوم، ریاضی، عرفان، طب، علوم غریبه، اعداد، جفت، صنعت کیمیا و اشعار و غزل‌های لطیف و ادبی، ظرایف و مطایبات و معماهای فکری و تأمل‌برانگیز و حکایت‌های شیرین و عبرت‌آموز است که به زبان فارسی روان و همگانی نگاشته شده تا سود آن عام باشد. این اثر در ایران بارها به چاپ رسیده است.

خلاصه بنان اشاره می‌کنیم.

جامعیت

مستند در بیان دیدگاهها، استدلال، و فروع، از جامعیت قابل تحسینی برخوردار است در عین حال که سعی دارد به دلیلهای متقن، و روشن و صریح استدلال کند، ولی جایی که بر مدعای خود دلیل می‌آورد از هیچ برهانی فروگذار نکرده است. بطور استقراء و استقصاء بر اثبات دیدگاهش دلیل می‌آورد، بدون این که از دیدگاههای وجوه و احتمالات، استدلالهای مقابل، چیزی بکاهد، بحث را بطور کامل و جامع رسیدگی می‌نماید. پس از اثبات مدعا و مستدل شدن اصل کلی، و مسأله اصلی، سعی دارد تا جایی که امکان دارد فروع از آن استخراج نماید، از این روی از امتیازات مهم این اثر تفریع فروع بسیار از اصول است، که فقهایی برجسته معاصر نیز بنان از این زاویه توجه داشته و از آن بهره برده‌اند. از محمدکاظم یزدی (صاحب عروه) نقل شده که وی در تفریع فروع فقهی به کتاب «مستندالشیعه» مراجعه داشته است و از شاگردانش می‌خواسته از فروع مستندالشیعه بهره‌برداری نمایند.^{۲۸} علماء و مراجع معاصر نیز به فروع فقهی مستند اهتمام داشته و از آن استفاده می‌کرده‌اند از جمله: مرحوم خوانساری به این اثر خیلی بها می‌داده، و هرگاه مسأله‌ای از ایشان می‌پرسیدند و حضور ذهن نداشت از کتاب «مستندالشیعه» استفاده می‌کرد و پرسش را پاسخ می‌داد.^{۲۹}

مستندالشیعه

در میان آثاری که نراقی در فقه استدلالی نگاشته «مستندالشیعه» بیشترین ویژگیها را به خود اختصاص داده است، این اثر با استدلالهای متقن و متین همراه با بیان مسائل روزمره عموم مردم با نقل دیدگاههای فقهاء به شیوه گزیده و اختصار و دسته‌بندی و دقت فوق‌العاده عمیق پرداخته شده است. جامع‌نگری، و رسیدگی به زوایا و ابعاد مختلف مسائل با نثر گویا و کوتاه از دیگر ویژگیهای این نگارش است، نگاه به پیشینه مسائل، و رسیدگی به صحت و سقم منابع و مدارک و دیدگاهها بر اتقان اثر افزوده است بخاطر این ویژگیها برخی از بزرگان آنرا این‌گونه ستوده‌اند.

اثری که در جامعیت و کمال همسنگ «مستندالشیعه» باشد، وجود ندارد چون بر دیدگاههای فقهاء، با کمترین لفظ، بدون عبارت‌پردازی احاطه دارد. با این که استدلالها را مختصر آغاز کرده، ولی آنچه لازمه کار علمی متقن است با بیان مختصر و نمونه بدون این که در بیان مطلب کم و کاستی احساس شود پرداخته است یا مختصرگویی و اعجاز به خوبی و زیبا از عهده مطلب برآمده و در عین تفصیل موجز سخن گفته است در میان اهل فضل مشهور است که اثری مثل مستند نگاشته نشده.^{۳۰}

ساخته است و یکی از رموزی که باعث توجه بیشتر فقهاء به آثار ایشان از جمله مستند شده ادبیات و قلم روان و کیفیت نگارش آن است و همین ویژگی که مقدمه آسان‌یابی مطلب است موجب شده که فقهای برجسته از آن به عنوان کتاب بالینی یاد کنند.

آیت‌الله سیدموسی شبیری زنجانی می‌فرماید من از مرحوم سید عبدالعزیز طباطبائی شنیدم که می‌فرمود:

«جد ما سیدمحمدکاظم در بسیاری از قسمت‌های «عروه» متأثر از «مستند» نراقی بوده و از آن الهام گرفته است، جد ما همیشه با چند کتاب از جمله «مستند» و «جواهر الکلام» سر و کار داشت.»^{۳۳}

عوائدالایام

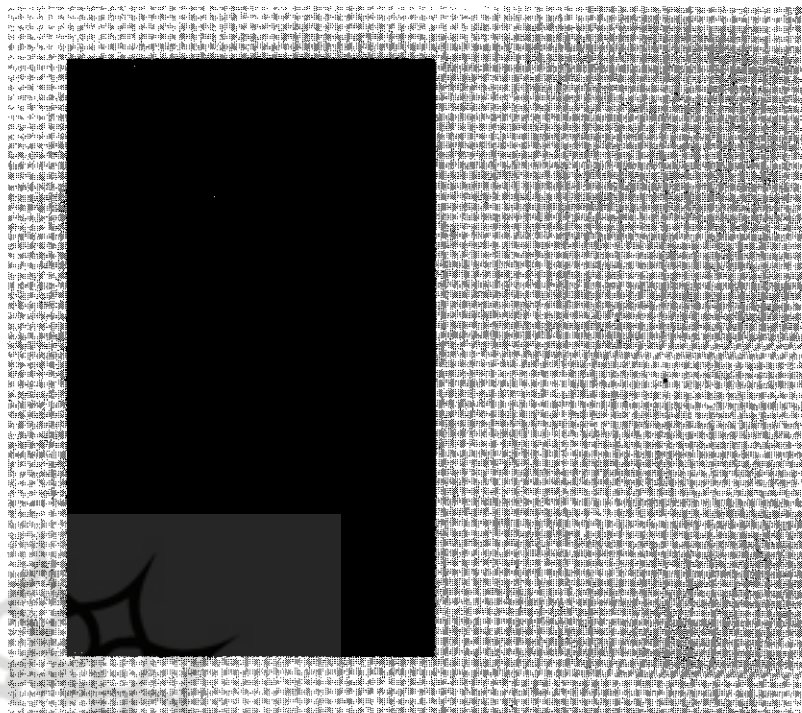
این اثر از مهمترین و مشهورترین نگاهشده‌های فاضل نراقی است که شامل قواعد اساسی، اصولی، فقهی، حدیثی و فوائد ادبی، رجالی و... است. نگارنده بر آن بوده در این مجموعه به مباحثی که در استنباط احکام کاربرد جدی دارد و دانستن آن برای هر فقهی لازم و ضروری است یادآور شود. چیزی که تا آن زمان به این صورت کمتر بدان پرداخته شده و جای خالی آن در میان آثار فقهی و اصولی پیش‌نیاز استنباط احساس می‌شده است. خوانساری در این باره می‌نویسد:

حیث شعر بخلوها فی الکتب السابقه.^{۳۴}

نراقی چون دریافت که جای این اثر در میان آثار پیشینیان خالی است به نگارش آن پرداخت. پیش از نراقی دانش اصول و فقه و برخی فنون دیگر در یکدیگر آمیخته بودند و خیلی قواعد اصولی از فقهی و فقهی از اصولی و برخی مبادی موردنیاز استنباط مشخص نبوده است نراقی در این اثر به تفکیک و مرزبندی آنها پرداخته و مسائل و موضوعات پیش‌نیاز عملی استنباط را به صورت ابزاری آماده در اختیار فقها گذاشته است و بخاطر پرداختن به مسائل کلی و مهمی که استنباط فروع بر آن استوار است نگاهشده شده و از این جهت اثر ابتکاری است که از سایر آثار نراقی سرآمد است و بخاطر ویژگیها و نوآوریهای زیادی که در شکل، دسته‌بندی، تحقیق، تتبع و جامعیت در این اثر وجود دارد، از همان آغاز که در دسترس دانشمندان قرار گرفت با اقبال روبرو گشت و در حوزه‌های درس بزرگان فقهاء به نقد و بررسی گذاشته شد، و از آن به عنوان اثر بی‌نظیر یاد کرده‌اند. مدرس تبریزی درباره جایگاه این اثر نوشته است:

ترجمه: عوائدالایام از قواعدی که فقهای برجسته به آن دست یافته‌اند و دستوراتی که در استنباط احکام کاربرد دارد و جزو ابزار ضروری کار فقها است فراهم آمد. عوائدالایام در موضوعی که نگاهشده شده، کسی بر آن پیشی نگرفته و بی‌همتاست.^{۳۵}

این اثر شروع مشخصی ندارد. نراقی در دوران تدریس، تحقیق و تالیف مطالب مهمی که در راه استنباط مفید بوده گردآوری نموده و در نهایت در هشتاد و هشت مقاله (عائده) که به آخر عمر شریفش ختم شده، تنظیم و تدوین شده است. از این روی آن را «عوائدالایام» نام نهاده است. و هدفش از این نگارش یادآوری خود و دیگر فقها به رعایت این اصول و قواعد و فوائد در طریق استنباط بوده است.

جامعیت این اثر در میان فقهاء مورد اتفاق است. فقها، با الفاظ و تعبیرهای مختلف از آن یاد کرده‌اند.

از صاحب عروه نقل شده که فرموده است:

«... کسی که کتاب مستند را داشته باشد از همه کتابهای دیگر فقهی بی‌نیاز است»^{۳۶}

و نیز مرحوم سیدعبدالعزیز طباطبائی به نقل از نوه سیدمحمدکاظم یزدی نقل کرده است که:

«... صاحب عروه همیشه سه اثر مهم در نزدش عزیز و مورد توجه بوده که یکی از آنها مستند مرحوم نراقی بوده است»^{۳۷}

از دیگر ویژگیهای این اثر که به جامعیت آن کمک کرده است به‌کارگیری دانشهای گوناگون در برخی بابهای فقهی است. از آنجا که فاضل نراقی در رشته‌های گوناگون دانش از جمله هیئت و نجوم، حساب و هندسه، تبحر داشته است. در مباحث فقهی که با این دانشها در ارتباط است از این علوم استفاده بهینه کرده و مطالب را بطور روشن و شفاف براساس دانش ریاضی و هیئت تبیین نموده است. بخصوص در بحث قبله، فرائض و مورث و... از مهارت علمی خود در بیان مسائل استفاده کرده است و این بر برگهای امتیازات «مستند» افزوده است.

ویژگی نگارشی

نراقی در این اثر مباحث را به طور روشن و شفافه مختصر و مفید به دور از پیچیدگی و ابهام یا نثری روان و سلیس که از تبحر وی در ادبیات عربی و فارسی مایه می‌گیرد عرضه کرده است. این ویژگی که در نوع آثار نراقی به چشم می‌خورد. آثار قلمی وی را از سایر نگارشهای فقهاء ممتاز

کرده و با تنظیم و عنوان‌گذاری پرسش و پاسخ‌ها را براساس کتابهای فقهی به شکل رساله عملیه پرسش و پاسخ (اساله و اجوبه) که بسیار پرطرفدار نیز بوده و است ارائه کرده‌اند.

در آثار نراقی لذا این شیوه در بیان احکام استفاده شده و از وی اثر بسیار ارجمندی در پاسخ به مسائل شرعی و غیر آن به نام «الرسائل والمسائل» بجا مانده است.

همانگونه که اشاره شد این اثر از مجموع پاسخ به استفتاهایی که از سوی شاه و مردم متدین از بلاد و سرزمینهای دور و نزدیک شده ترتیب یافته و شامل پرسشهای بسیاری به تناسب نیاز مردم و مسائلی که مشکل مردم بوده است می‌باشد.

پرسشهایی که در موضوعات مختلف به گونه‌ای متنوع و پراکنده در طول چندین سال از نراقی شده و بدان پاسخ داده است. از سوی محمدیوسف جوشقانی گردآوری شده و با نظم و نسق کتابهای فقهی فصل‌بندی و عنوان‌گذاری شده است. این اثر اخیراً از سوی کنگره فاضلین نراقی در سه جلد چاپ و منتشر شده است. جلد اول و دوم آن پرسش و پاسخهای شرعی را دربردارد تقریباً تمام کتابهای فقهی را در خود جای داده و در ۷۷۰ پرسش فقهی پاسخ داده شده است.

جلد سوم پاسخ به پرسشهای متفرقه است که شامل ۴۵ موضوع می‌شود و در مجموع عناوین گوناگون فقهی، کلامی، اصولی، ادبی، حل مشکلات علمی، معماهای فقهی مسائل مربوط به تفسیر و بیان اشعار را دربردارد.

در جلد سوم افزون بر پرسشهای موردی، رساله‌های زیادی که بصورت تحقیق و پژوهش علمی ارائه شد آمده است از جمله:

رساله‌ای در دفاع از برخی دیدگاههای شیخ جعفر کاشف‌الغطاء به زبان فارسی و عربی، رساله‌ای در پاسخ به پنج پرسش مردم فارس.

رساله‌ای در علم حضرت باری و پاسخ به هشت پرسش اساسی در علم الهی.

رساله‌ای در عدم حجیت مظنه به زبان فارسی

رساله‌ای در منجزات مریض

رساله‌ای در رضاع و مسائل متنوع علمی پژوهشی دیگر که بسیار مفید و سودمند است. این ذخیره علمی که راهنمای عمل مومنان نیز بوده گنجینه گرانبهائی است که نراقی برای ترویج فرهنگ اسلامی به شیوه و زبانی که تناسب با نیاز گرایش مردم دارد، آن را تدوین کرده است و با عرضه این اثر فارسی توانسته مسائل دینی، شرعی، کلامی، ادبی و... را به میان عموم مردم جامعه ببرد و فرهنگ مردم را با این آموزه‌ها بسازد.

نوشته حاضر از تنوع بسیار مطلوبی که هر خواننده را به خود جلب می‌کند برخوردار است و همین جامعیت همه‌سوتنگری در اثر باعث ویژگیهایی شده که بیان همه آنها در این مختصر نمی‌گنجد از باب نمونه:

۱. در این اثر به پرسشهای ریز و موردی خاص که معضل و مشکل مردم متدین بوده پرداخته شده، مثل مسأله ریش تراشی، مجسمه‌سازی، و در آن برخی فتوایی که مشکل گشای امروز است به چشم می‌خورد. مثل: جواز عدول از تقلید مجتهدی به مجتهد دیگر (مطلق) به هر کیفیت، و پرسشهایی را پاسخ داده که ممکن است در هیچ اثر فقهی دیگر یافت

هنا ما استطرفته من «عوائدالایام» و مایعلق بهذا المرام جعلته تذکره نفسی و لمن اراد ان يتذكر من اخوانی.^{۲۵}

عوائدالایام از ویژگیهای بسیاری برخوردار است که برخی از آنها به این شرح است:

۱. انتخاب و گزینش موضوعات و مسائل کاربردی در استنباط احکام و دسته‌بندی نوین آنها به گونه‌ای که دست‌یابی به آنها بسیار آسان است.
۲. طرح مسائلی که پیش از نراقی بدان کمتر پرداخته شده و یا به شیوه نراقی کسی آنرا تبیین نکرده است. از جمله: گستره ولایت فقیه، وی نخستین فقیه است که به صورت جامع و کاربردی به تبیین مباحث ولایت فقیه پرداخته و با دله عقلی، نقلی و شواهد و قرائن ثابت کرده است که ولی فقیه محدود به مسائل حسبه نیست بلکه تمامی اختیارات حکومتی پیامبر (ص) و ائمه (ع) را دارد. برخی مقالات (عائدها) که کمتر فقها به طور مستقل بدان پرداخته و ابتکاری می‌نماید عبارت از «معنی البدعة والتشريع» «الاجمال فی حکایات الاحوال در فقه و اصول» «الاسراف» که نراقی به شکل مستقل و به گونه‌ای تحقیقی بدان پرداخته است.

۳. تتبع گسترده و دامنه‌دار در آیات قرآن و استفاده از کلیات قرآن و روایات و غور و زرف‌نگری در دیدگاههای فقها پیشین و بهره‌گیری در استدلالها از نکات ادبی، و دیدگاههای مفسران قرآن و علوم دیگر.

۴. دسته‌بندی مطلوب مباحث و رعایت اختصار در عین بیان مباحث اساسی و موردنیاز، اسلوب نگارش پسندیده و گیرا.

۵. تنوع مباحث، نراقی هر بحثی که به گونه‌ای به فقه و استنباط احکام مربوط بوده و یادآوری آن را برای فقیه لازم می‌دانسته مورد بحث و پژوهش قرار داده است، که در مجموع دائرةالمعارف قواعد، اصول، و فوائده رجالی، حدیثی، ادبی و... که فقیه بدان نیازمند است شکل داده است.

الرسائل والمسائل

از زمانهای دور که نگارش احکام و مسائل شرعی به زبان فارسی معمول شد و فقهاء یکی از بهترین شیوه‌های عرضه مسائل شرعی که برای عموم مومنان قابل استفاده باشد، شیوه بیان احکام به روش پرسش و پاسخ دانستند. این روش که برای مخاطبان و خوانندگان نیز واقع در ذهن و سهل التناولی می‌نمود، به گونه‌های مختلفی ترتیب و تنظیم می‌شده است.

برخی فقها، خود مسائل مورد نیاز و ابتلاء مسلمانان را شناسایی کرده و متناسب با حال و شرایط آنان مسائل طرح کرده و در بابهای مختلف پرسش طرح می‌کرده‌اند. و به پاسخ آن مطابق سطح فهم و درک مخاطبان می‌پرداخته‌اند تا همگان بتوانند از آن بهره‌مند گردند.

برخی فقها نیز پرسشهایی که به صورت استفتاء از سرزمینهای اسلامی در موضوعات و مسائل مورد ابتلا به آنان می‌رسید و بدان پاسخ می‌دادند، در طی چند سال آنها را بخاطر بهره‌وری عموم مردم و کسانی که هر روز به مرحله تکلیف مشرف می‌شوند و نسلهای آینده گردآوری

یا بی‌نظیر یاد کرده‌اند و گفته‌اند در میان آثار فارسی و حتی عربی اثری به این شیوایی، نگاشته نشده است.^{۳۳}

«معراج السعاده» ترجمه «جامع السعادات» پدر (ملا مهدی نراقی) است که با پیرایش و ویرایش اندک به درخواست فتح‌علی شاه قاجار با اسلوب ابتکاری با افزوده‌هایی به زبان فارسی برگردانده شده است.

آنچه حذف شده بسیار اندک و خیلی مهم و اساسی به نظر نمی‌رسد ولی نراقی برای پرفایده‌تر و بروز نمودن اثر مطالب بسیار مفید و سودمندی به آن افزوده است. افزوده‌ها بیشتر مطالب سیاسی، اجتماعی، و بیان مسائلی است که جامعه درگیر آن بوده و نراقی پرداختن به آنها را در جهت اصلاح وضع سیاسی اجتماعی جامعه می‌دانسته است. از این روی مسائلی چون؛ کالبد شکافی عدالت، آثار و پی‌آمدهای آن در جامعه، برکات سلطان عادل و پی‌آمدهای منفی ظلم، مفاسد اجتماعی حاکمان ستمگر و مفاسدی که حاکمیت ستمگران به بار می‌آورد، نظارت عمومی بر جامعه، امر به معروف و نهی از منکر، و مسائل دیگری که در سالم‌سازی محیط اجتماعی مسلمانان بسیار مفید است. و بیان ریز و مصداق یابی و کاربردی رفتار مردم در برخوردهای اجتماعی و فردی و... همه را از ابعاد گوناگون به بحث و بررسی گذاشته است.

اثر در چهار عنوان مادر تدوین و تنظیم شده است.

۱. مبادی و مقدمات سودمند و مفید که زمینه‌ساز عرضه مباحث اساسی و زیربنایی اخلاق و تربیت است.
۲. اسباب و عوامل خلق و خوی ناپسند و بیان قوای نفس.
۳. محافظت اخلاق پسندیده از انحراف و ردائیل و چاره‌سازی ردائل اخلاقی.

۴. اخلاق پسندیده و ناپسند و زشت و مذموم، فوائد و مفاسد آنها. اینها ارکان مباحث معراج السعاده است، و در حقیقت نراقی با این اثر موضوع انسان‌سازی در بعد اخلاق و تربیت را که پایه و اساس زندگی و حیات بشری بر آن استوار است، عهده‌دار شده و با ظرافتهایی که در شیوه بیان و چینش بحث‌ها بکار برده است نتایج آموزه‌های اخلاقی را در کاربرد اجتماعی، سیاسی و حکومتی خود نشان می‌دهد.

معراج السعاده از متون اخلاقی، تربیتی قوی و استواری است که بر پایه عقل و منطق و استدلال، معیارهای روانشناسی و جامعه‌شناسی دینی را برهانی کرده و به طور اعجاب‌انگیزی دقایق و ظرافتهای مسائل آسیب‌شناسی روانی را کالبدشکافی کرده و بر مینا و میزان آیات قرآن و سخنان معصومان(ع) و حکمت حکماء و فرزنانگان و حکایات و داستانهای پندآموز، چنان طبعی حاذق به زوایای روحی و روانی انسانها پرداخته و با کاوش نقاط آسیب و پیشرفت معنوی را با نسخه قرآنی به گونه‌ای پیچیده است که کوچکترین روزه‌های برای حکومت خواهشهای نفسانی و تمایلات حیوانی باقی نگذاشته است.

همه این امتیازها و جز اینها دست به دست هم داده، و از معراج السعاده اثری ساخته که به درون لایه‌های مختلف جامعه، راه پیدا کرده و در حوزه‌های علمیه متن درسی شد. در مدارس و دانشگاهها مطالب اخلاقی و تربیتی آن در کتابهای درسی آنان وارد شد، در مجالس،

نشود و پاسخ به پرسش روز ما باشد این نوشته در عین حال که پاسخ به پرسش است ولی به پاسخ خلاصه و پیچیده و مبهم در قالب اصطلاح بسنده نکرده بلکه مسائل را با بیان روش شکافته که هم عالم و هم کم سواد می‌توانند از آن بهره ببرند.

۲. مهمترین ویژگی‌ای که جلب نظر می‌کند این است که افزون بر روایات از آیات قرآنی بسیاری در تبیین احکام به صورت شفاف بهره گرفته است.

۳. بارزترین چیزی که این اثر را ماندگار کرده ادبیات فارسی و نگارش آن با نثر روان و بیانی ساده و سلیس که برای همه اقشار مردم متدین که کمترین سواد را داشته باشند می‌توانند بدون سردرگمی در عبارات پیچیده و آمیخته با اصطلاحات فقهی و اصولی و... از آن بهره گیرند.

از آنجایی که نراقی توجه ویژه‌ای به بیان احکام و در دسترس نهادن مسائل شرعی و فروع فقهی موردنیاز مردم مؤمن داشته، سعی کرده احکام را به گونه‌های مختلف در شکل و شیوه‌ها و قالبهای متنوع که هر ذائقه‌ای را پاسخ‌گو باشد در اختیار مسلمانان قرار دهد. از این روی رساله‌های فارسی متعددی به جز «الرسائل و المسائل» در بیان احکام با کیفیت و کمیت‌های گوناگون بجا گذاشته است که در برخی به شیوه پیشینیان، مختصری از معارف و اصول دین را یادآور شده آنگاه به ذکر فتوای خویش در مسائل اکتفا کرده.

برخی آثار را تنها به قدر ضروری برای ضبط در حافظه مؤمنان به زبان فارسی و بیان عمومی نگاشته است.

در مقدمه رساله عملیه انگیزه نگارشهای کوتاه و مختصر خود را چنین یادآور می‌شود: «این مختصری است مشتمل بر قدر واجب از مسائل طهارت، صلاة، روزه، زکوة فطره و بعضی از مسائل آنها و قلیلی از مستحبات که برادران دینی و طالبان راه یقین به جهت یادگرفتن مسائل خواهش نمودند که ضبط همه مسائل از برای ایشان اشکال داشت مرقوم خامه تحریر گردید.»^{۳۴}

رساله‌هایی که به این هدف نگاشته است، عبارت است از:

۱. رساله عملیه
۲. هدایة الشیعه
۳. وسیلة النجاة
۴. مناسک حج
۵. خلاصه المسائل
۶. تذکرة الاحباب

معراج السعاده

معراج السعاده اثر ارزنده‌ای است که در اخلاق و تربیت، تهذیب و تزکیه نفس از خامه و اندیشه بلند نراقی تراوش کرده و نظر همگان در هر سطحی از علم و دانش اعم از حوزویان، دانشگاهیان و توده مردم متدین از هر لایه اجتماعی را به خود جلب کرده و همگان را به تحسین واداشته است. برخی دانشوران اهل تحقیق و پژوهش چنان جذب اسلوب بیان و غنای محتوای آن شده‌اند که از آن به عنوان اثر کم‌نظیر

سال‌ها مطالعه مجموعه‌ای از: لطایف، طنز، قطعه‌های ادبی، مطایبات، معماهای علمی و ذوق برانگیز، لغزهای شیرین، حکایت‌های ادبی و خنده‌آور، عبارتهای حکمت‌آمیز، بیان خواص آیات قرآن، اشیاء، گیاهان، میوه‌ها، حیوانات، نکات عرفانی، پرسشهای ریاضی، پاسخگویی به پرسشهایی که در آثار دیگر بدان پاسخ داده نشده، اطلاعات کم‌یاب، تجربیات ناگفته و نانوشته، اشعار زیبای فارسی و عربی و برخی مسائل جنسی و... را گردآورده و به صورت کثکولی از مطالب چاپ و نشر شده است.

انگیزه نراقی از این نگارش آن بوده برای دانش‌پژوهانی که از کار و تلاش علمی خسته شده‌اند، و روح و روان آنان نیاز به تنوع پیدا کرده با خواندن این مجموعه استخوانی سبک کنند و نشاط دوباره برای تحقیق و پژوهش درس و مطالعه بدست آورند. چیزی که نراقی در پیشگفتار خزان به صراحت از آن یاد کرده است.

ترجمه: روح و روان دانش‌پژوهان پس از تلاش‌های فکری و کسب مطالب از راه‌های گوناگون نیاز به گلستان و بوستان پیدا می‌کند که در آن به تفریح و گردشگری و شادی بپردازد. نیکوترین بوستان که دانش‌پژوهان می‌توانند در آن روح و روان خود را صفا بخشند. مجموعه‌ای است که در آن فوائد مختلف قواعد گوناگون و لطایف فرح‌بخش گرد آمده باشد. از این روی به نظرم رسید اثری که در آن مطالب بدیع و بی‌مانند، چیزهایی که به اندیشه‌ها نگذشته باشد، جمله‌های تعجب‌برانگیز که موجب تشویق نفس می‌شود، گردآورم...»

طاق‌دیس

عرفان نظری در دوره صفویه صدرالمتالهین (ملاصدرا) فلسفه و کلام، عرفان و اخلاق را در هم آمیخت. پس از ملاصدرا فرهیختگان حوزه‌های علمی شیعه از ملامحسن فیض کاشانی و ملاعبدالرزاق لاهیجی گرفته تا ملاهادی سبزواری و نراقی، اخلاق و عرفان، فلسفه و کلام را با هم داشته‌اند. عبدالحسین زرین کوب درباره بعد عرفان و ذوق ادبی نراقی می‌نویسد:

مساجد و محافل حتی شب نشینی‌های مؤمنان نقل مجلس گشت و در هر شرایطی جایگاه خود را حفظ کرد، تا جایی که پس از گذشت ۲۰۰ سال از نگارش آن هنوز که هنوز است تازگی و طراوت خود را در هر شرایط زمانی و مکانی حفظ کرده و قابل استفاده برای همه زمانها و طیف‌های مختلف جامعه است. چون از نفس و خامه مهذب برخاسته و با فطرت الهی بشر سروکار دارد و رمز ماندگاری را با خود به همراه دارد.

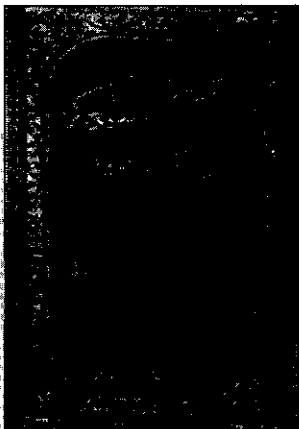
آنچه از همه ویژگی‌ها بیشتر بر ماندگاری این اثر کمک کرده است، ادبیات و نثر و روانی و جذابیت بیان معراج‌السعاده است. این زاویه از نگارش توانسته آن را تا امروز به طور زنده و سازنده در میان عموم مسلمانان دست به دست بگرداند. اهل ادب و قلم هنر نراقی را بیشتر در اسلوب نگارش و استحکام، و روانی بیان و سادگی شرح و تبیین دانسته‌اند.

خزائن

از موضوعاتی که کمتر حوزه‌های دانش دین و محیط‌های علمی بدان گرایش نشان داده‌اند پرداختن به تفریحات سالم، مطایبات، سرگرمی‌های سودمند و نشاط‌آور و شوخ‌طبعی‌های روح‌پرور است.

ظاهر حوزه‌های علمی چنین نشان می‌دهد که این مراکز و عالمان دین که با دانش‌های عقلی، نقلی و آثار علمی پیچیده و رشته‌های مختلف دانش سروکار دارند و در راه تحقیق و پژوهش و تألیف نگارش‌های علمی صرف وقت می‌کنند ورود به این گونه مقوله‌ها در شأن آنان نیست. ولی این نگرش به طور کلی نظر صائبی نیست، عالمان همه سو نگر، فقیهانی که آموزه‌های دینی را از تمامی زوایا دیده‌اند، با تکیه بر سیره عملی پیامبر اسلام (ص) و علی (ع) و ائمه معصومین (ع) که در زندگی و برخورد‌های خویش مواردی از تفریحات سالم و شوخی‌های بامزه داشته‌اند^۱ و روایاتی که شبانه روز انسان را به سه یا چهار بخش تقسیم کرده و در آن ساعاتی از شبانه روز را برای بهره‌های شخصی و تفریحات سالم قرارداده‌اند^۲ استفاده کرده‌اند، چرا که این بُعد از نیازهای انسان نیز نباید بی‌پاسخ بماند. و بر این اساس جلسات انس که آمیخته با طنز، حکایت‌های شیرین، معماهای گوناگون، شوخ‌طبعی‌های سالم و... کم و بیش در حوزه‌ها منزل علماء ترتیب می‌داده‌اند. علماء لحظه‌هایی از عمر خود را در راه نشاط روحی و روانی و تمدد قوا سپری می‌کرده‌اند تا با یاری گرفتن از این ساعات دیگر تلاش‌های خود را مفید و ثمربخش‌تر نمایند.

نراقی از میان دانشوران برجسته حوزوی این امتیاز را دارد که این بعد از نیاز انسان را به خوبی شناخته و چون اهل ذوق و هنر، شعر و شاعری بوده و با لطیفه‌گوینان و طبع‌های ظریف نشست و برخاست داشته، به انگیزه پرورش روان و نشاط روحی خود و دانش‌پژوهان در دوران تلاش و نشاط علمی خود مطالعه مطالب روح‌پرور را تفریح و تفریح سالم و آسودگی از تلاش‌های سخت فکری و علمی می‌دانسته است. از این روی در کنار تدریس، تألیف و گفت‌وگوهای علمی و اشتغال به مطالب اصطلاحی و پیچیده ساعتی به مطالعه مطالب روح بخش اختصاص داده و از آثاری که در آن این گونه مطالب آمده استفاده می‌نموده است. در طی

این تصویر، یک عکس سیاه و سفید است که نشان‌دهنده یک شخص در یک محیط سنتی است. این شخص به نظر می‌آید که در حال مطالعه یا نوشتن است. تصویر دارای یک بافت تاریک و کنتراست بالا است.

دانشجوی نابغه و آشنا به فنون بر خاسته است.

آیات قرآن و روایات معصومان (ع) بیشترین تأثیر را در اشعار نراقی داشته است. وی جان‌مایه طالق‌دیس را از کلام وحی، و مضمون احادیث گرفته از آنجا که نراقی در علوم قرآنی و بهره‌های حدیثی سرآمد بوده است تمام تلاش خود را بکار گرفته تا آموزه‌های وحی و معارف اصلی و بنیادی دین را در پیکره اشعار و ابیات خویش اشراق نماید. و در این هدف موفق نیز بوده است. مفاهیم قرآنی را همراه با توصیف پدیده‌ها، و ترسیم داستانها و قصه‌های قرآنی آنچنان پیوند داده که گویی مثنوی او تفسیر به زبان شعر به قرآن کریم است. از این روی بسیاری از ابیات طالق‌دیس تحت تأثیر مستقیم آیات قرآن سروده شده است. از باب نمونه:

محتسب بنشسته در بازارها

آگه است از کارها و یارها

اینک از قرآن ما لفظی بخوان

ان ربک هم لبامرصاد دان

و نیز درباره حدیث «لولاک لما خلقت الافلاک» فرموده است:

زین سبب فرمود خلاق جهان

با حبیب خود بنی انس و جان

گر نبودى ذات پاکت خاک را

می‌نکردم خلق و نی افلاک را

در شناساندن انسان به خودش با تکیه بر وحی چنان زاویه‌های روحی و روانی انسان را لطیف و ظریف می‌کاود که گویی تنها انسان‌شناس قرآن است و بس، افزون بر این معارف که جای بحث آن نیست در بُعد اجتماعی و عرفی کردن مطالب و حقایق به واقعیت‌های زندگی روزمره مردم پرداخته و به وسیله داستان‌ها و ضرب المثلهای دلپسند لسان طنز را به کار گرفته و گاه حکایت‌های محاوره‌ای که در زبان و فرهنگ عمومی رها است با روح دین عجین کرده و به درون فرهنگ و ستن مردمی برده و از این راه با زبان خود مردم با آنان سخن گفته و مطالب اخلاقی را بسیار شیرین مطابق ذائقه آن پرورانده است. از باب نمونه: طمع کاری را در چهره داستان بسیار زیبا و کوتاه، چنین ترسیم کرده است.

طمعکاری که خرس دریایی را به جای خیک پر از شهد یا روغن گرفته و جانش به خطر افتاده بود، رفیق وی از ساحل فریاد می‌زد که دست از خیک بردار، پاسخ داد من خیک رها کرده‌ام اما او مرا رها نمی‌کند. یا داستان امیر معزولی که عادت به امر و نهی کرده بود. سرانجام از آنجا که ترک عادتش موجب مرض بود به ابریق‌داری (آفتابه‌داری)

پرداخت تا به کسانی که آفتابه‌ها را برمی‌داشتند یا می‌گذاشتند امر و نهی کند. افزون بر این مطالب و معارف بلند که در این باب «طالق‌دیس» دریای بی‌انتهاست آنچه در این اثر ادبی برجسته و نمود دارد حس انتقاد قوی نراقی از آسیب‌های جامعه دینی، و کارکرد افراد مؤثر در آن است.

سوژه‌های مورد انتقاد

نراقی در انتقاد از آسیب‌های فرهنگی، اجتماعی، دینی، که از سوی دست‌اندرکاران این امور رخ نموده بسیار قوی و نیرومند است. با بهره‌گیری از قوه خیال و پردازش انحرافها از هر سو توانسته کسانی را که

حاجی ملا احمد نراقی (۱۲۴۴ هـ. ق) که یک فقیه بزرگ عصر و صاحب تألیفات متعدد در فقه و اصول بود و ذوق شعری را هم با مشرب عرفانی جمع کرده بود. و از این حیث احوالش یادآور احوال ملامحسن فیض در عصر صفویه محسوب می‌شد... وی در مثنوی طالق‌دیس و لسان الغیب خویش بعضی اقوال مولانا جلال‌الدین را با طرز زیبایی که سخن فقیهانه‌اش آن را... ممتاز می‌دارد آورده است.^۲

طالق‌دیس منظومه ارزشمندی است شامل عرفان، حکمت، اخلاق، بند و اندرز، ظرافت‌های ادبی، طنز و... که در وزن فاعلاتن، فاعلن (فاعلات) و بحر رمل مسدس محذوف (مقصور) سروده شده و حدود یازده هزار بیت است. نراقی در سرایش اشعار از سبک و سیاق و اسلوب «مثنوی مولوی» پیروی کرده است. و بیشتر بیت‌های مثنوی طالق‌دیس، قوی، متین، برازنده و مستحکم است به گونه‌ای که بی‌هیچ تردید برخی از ابیات با مثنوی ملای روم پهلو می‌زند، در پردازش مطالب نراقی همانند مثنوی روش داستان در داستان را تعقیب کرده، تمثیل‌های کنایی، مواعظ اخلاقی، بند و اندرزها، قصه‌های عبرت‌آموز را بروزن مثنوی مولوی می‌پردازد. و در برخی داستان‌ها از مولوی تأثیر پذیرفته است از جمله: داستان طوطی، و فسادی که می‌خواست مجنون را فصد کند. حتی برخی عبارتها و مصرعهای مثنوی مولوی با اندک جایجایی و اختلاف در طالق‌دیس آمده است، مثلاً: یک دهن خواهم به پهناى جهان.

بدین جهت شناختن برخی ابیات طالق‌دیس از ابیات مثنوی مولوی کاری بس ظریف و لطیف است و به همین جهت دانشمند فرهیخته خراسان ادیب نیشابوری به اشتباه چندین بیت از مثنوی طالق‌دیس را به مثنوی مولوی نسبت داده است.^۳ از این روی به حق برخی آن را «دفتر هفتم مثنوی مولوی» نام نهاده‌اند و برخی از این هم بالاتر رفته و آن را از مثنوی ارجمندتر دانسته‌اند. نراقی در اندیشه خود مثنوی را بر چهار بخش یا (صَفَه) طراحی کرده که تنها به سرودن دو صَفَه توفیق یافته است. ادامه آن را طبق وصیت ملاحمد نراقی برعهده فرزند دانشمند و شاعرش «ملا محمد جواد» متخلص به «شقایب» واگذاشته است. وی صَفه سوم را با سرودن هزار بیت پی گرفته است.

مثنوی طالق‌دیس از سال ۱۲۷۱ تا ۱۲۷۴ بیش از ده بار در ایران و خارج از ایران بیشتر به‌گونه سنگی چاپ و منتشر شده است. آخرین چاپ آن با تحقیق ناقص حسن نراقی در اختیار علاقه‌مندان قرار گرفته است.^۴

کارکرد شعر و ادب در نشر معارف

طالق‌دیس مجموعه‌ای از فرهنگ و معارف دینی را در خود جای داده و از زاویه‌های گوناگون: اخلاقی، عرفانی، تاریخی، اجتماعی، سیاسی و... به سراغ سوژه‌های مورد نظر خود رفته است و با هنرمندی خاصی مطالب را به هر زبانی که با ذائقه انسانها سازگار دیده مطرح کرده است و از قالبهای گوناگون طنز، حکایت، قصه، تشبیه و تمثیل، مواعظ عارفانه، پنجاهی حکیمانه، آمیخته با لطایف ادبی با بیانی ساده و قابل فهم و درک همگان استفاده کرده است. بندبند اشعار و ابیات دارای محتوای غنی است که از عصاره مطالعات علمی، پژوهشهای منظم و ثمره جهان‌بینی علمی

۶. «همان مدرک» ج ۱۷۸/۲۵، شماره ۱۳۳.
۷. «همان مدرک»
۸. «اعیان الشیعه» محسن امین، ج ۱۸۴/۱۰.
۹. «الذریعه» ج ۱۶/۲۳، شماره ۷۸۵۸.
۱۰. «همان مدرک» ج ۱۹۵/۱۳، شماره ۶۷۹.
۱۱. «الذریعه» ج ۴۲/۲، شماره ۱۶۷.
۱۲. «کتابخانه آیت الله مرعشی» قم، نسخه خطی شماره ۴۸۰۵ و ۶۴۲۸.
۱۳. «کتابخانه مجلس» نسخه خطی شماره ۵۵۳۸.
۱۴. «کتابخانه دانشگاه تهران».
۱۵. «الذریعه» ج ۲۶۷/۱، شماره ۱۴۰۱.
۱۶. «همان مدرک» ج ۲۷۶/۶، شماره ۱۵۰۳.
۱۷. «الذریعه» ج ۲۸۶/۱۳، شماره ۱۰۳۵.
۱۸. «مقدمه معراج السعاده» / ۲۵.
۱۹. «الذریعه» ج ۵۵/۱۴، شماره ۱۷۲۲.
۲۰. «تاریخ کاشان» عبدالرحیم ضرابی سهیل کاشانی / ۲۸۳، امیرکبیر.
۲۱. «تاریخ کاشان» عبدالرحیم ضرابی، سهیل کاشانی / ۲۸۳، امیرکبیر.
۲۲. «الذریعه» ج ۱۲-۱۳، شماره ۳۴۷۳.
۲۳. «مجمع الفصحاء» رضا قلی هدایت بخش دوم از جلد دوم / ۷۰۰ به کوشش مظاهر مصفاه انتشارات امیرکبیر.
۲۴. «الذریعه» ج ۶۶/۲۱، شماره ۳۹۸۱.
۲۵. «همان مدرک»
۲۶. «اعیان الشیعه» سیدمحسن امین، ج ۱۸۴/۱۰.
۲۷. مقدمه «مستندالشیعه» چاپ سنگی.
۲۸. مقدمه «مستندالشیعه».
۲۹. «ویژه‌نامه کنگره فاضلین نراقی» / ۵.
۳۰. «همان مدرک»
۳۱. «همان مدرک»
۳۲. «همان مدرک»
۳۳. «روضات الجنات» خوانساری ج ۹۵/۱.
۳۴. «ریحانة الادب» مدرس تبریزی، ج ۳۵۶/۶.
۳۵. مقدمه «عوائدالایام» / ۸۷.
۳۶. مقدمه «توسيلة النجاة» ملا احمد نراقی.
۳۷. «مکارم الآثار» حبیب آبادی، ج ۱۲۳۸/۴.
۳۸. «وسائل الشیعه» کتاب العشرة.
۳۹. «وسائل الشیعه» شیخ حر عاملی.
۴۰. «جستجو در تصوف ایران» عبدالحسین زرین کوب / ۳۱۴، تهران، امیرکبیر.
۴۱. «مجله ارمان» سال هفتم شماره نهم و دهم، آذر و دی / ۶۰۲.
۴۲. فهرست «کتابخانه دانشگاه تهران» ج ۳۱۷۸/۱۳.

در جامعه نقش محوری در فرهنگ‌سازی و هدایت جامعه دارند و در عمل به مسئولیت سنگین خود پایبند نیستند به محاکمه بکشاند و با تیزبینی خاصی بر موارد سوءاستفاده انگشت نهاده و با بیان دقیق و عمیق، با ظرافت ویژه‌ای برای اصلاح و سالم‌سازی جامعه رهنمود می‌دهد. مواردی که نراقی به انتقاد پرداخته بسیار است که برخی از آنها بدین شرح است.

نراقی از راه و رسم صوفی‌گری، خرده می‌گیرد و آنان را افرادی بی‌بوت و بی‌روش و حقیقت‌نمایان بی‌حقیقت می‌خواند، و تمامی آرمان‌های آنان را در چند جمله نشان می‌دهد.
راه و رسم صوفیان خواهی تمام

حلق و جلق و دلچ باشد و السلام

فلسفه‌زدگی را آفت علم و دانش و معرفت می‌شمارد. و از دقت‌های عقلی که درراه شناخت کیهان و عناصر تشکیل‌دهنده هستی به کار گرفته‌اند ولی از ارکان وجود خود بی‌خبرند، به شدت انتقاد می‌کند:
نیک می‌فهمد هیولا و صور

از هیولای خود اما بی‌خبر

ملاحمد نراقی چون فقیه‌ای است کارکشته و مایه‌دار، لغزشگاه‌های فقیهان را خوب می‌بیند. از قشری‌گری و کوتاه اندیشی فقه‌های ظاهر بین که تنها در بند بحث و گفت‌وگو و نقل اقوال مانده و در فقه اعضا و جوارح پیش رفته‌اند اما در فقه جان طفل دبستانی‌اند، می‌نالد و به دنبال فقیه همه سونگر و خودساخته می‌گردد و از عالمانی از خودغافل شده با تأسف یاد می‌کند.

فقه اعضاء را سراسر خواننده است

لیک اندر فقه جان درمانده است

فقه ظاهر را که بیند آن و این

نیک ورزیده است آن مرد گزین

فقه خوب آمد ولی بهر عمل

نی برای بحث و تعریف و جدل

و نیز از بی‌دردی و اعظان غیرمتعظ سخت در رنج است، و در نکوهش از کسانی که به آموزه‌های خود عمل نمی‌کنند، زبان آنان چیزی می‌گوید و کردارشان چیز دیگر می‌سراید:

تا تو را سوزی نباشد در جگر

دم مزین کاندردمت نبود اثر

نفس را اول برو در بند کن

پس برو آهنگ و عطر و پند کن

پانویس‌ها:

۱. «روضات الجنات» خوانساری ج ۹۵/۱.

۲. «الذریعه» آقا بزرگ تهرانی، ج ۱۴۰/۱۷، شماره ۷۳۲/۲.

۳. «همان مدرک» ج ۲۹۰/۲۶، شماره ۱۴۵۳.

۴. «کتابخانه ملی» خطی به شماره ۱۶۵۲/۱.

۵. «الذریعه» ج ۲۱۲/۱۱، شماره ۱۰۳۵.